ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΝΕΟ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ;

Κριτικές παρατηρήσεις σε μια προσωρινή έκδοση

Ρουμανική Ακαδημία, Ινστιτούτο Μελετών Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης, *Ρήγας, Ανέκδοτα έργα*, έκδοση, μετάφραση και επίλογος Lia Brad Chisacof / Academia Română, Institutul de Studii Sud-Est Europene, *Rigas, Scrieri inedite*, ediție, traducere și postfață Lia Brad Chisacof, Βουκουρέστι 1998. Σελ. 239, εικόνες.

Το 1998 εκδόθηκε με τη βοήθεια διαφόρων χορηγών και της Ελληνικής Πρεσβείας στο Βουκουρέστι για λογαριασμό του Ινστιτούτου Μελετών Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης ο τόμος *Ρήγας, Ανέκδοτα έργα*, στα ρουμανικά και ελληνικά, με εκδοτική φροντίδα, μετάφραση και επίλογο της Lia Brad Chisacof, που περιέχει δύο κείμενα: 1) ένα σύντομο πεζό, *Η δοκιμασμένη φιλία*, μετάφραση έργου του Baculard d'Arnaud, και *Το σαγανάκι* [ο άνεμος] *της τρέλλας*, κωμωδία, από την οποία σώζονται δύο πράξεις.[1] Το εύρημα του Andrei Pippidi στα κρατικά αρχεία του Sibiu παρουσιάστηκε με εισήγηση της εκδότριας, σε ειδική εκδήλωση στην Αθήνα, που διοργάνωσε το Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρου Σ. Ωνάση[2] και η Ελληνική Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στις 21 Οκτωβρίου 1999 για να δημοσιοποιήσει την ανακάλυψη νέου έργου του Ρήγα Βελεστινλή σ' ένα ευρύτερο κοινό. Ωστόσο, ήδη στην εκδήλωση αυτή, εκφράστηκαν ορισμένες επιφυλάξεις ως προς την επιχειρηματολογία που ακολουθήθηκε στην απόδοση του έργου αυτού στο Ρήγα, επιφυλάξεις που εξέφρασε κυρίως ο αγαπητός συνάδελφος Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, στον οποίο είχε ανατεθεί το θεατρολογικό μέρος της ανάλυσης της κωμωδίας. Έκτοτε, και με πιο εμπεριστατωμένη μελέτη του κειμένου, οι επιφυλάξεις αυτές έχουν τροποποιηθεί και εμφανίστηκαν και νέα επιχειρήματα υπέρ και κατά της πατρότητας του Ρήγα. Πριν αποφανθεί κανείς οριστικά, βέβαια, πρέπει να παρουσιαστεί το κείμενο σε μια κανονικά σχολιασμένη (αν όχι κριτική) έκδοση με λεπτομερειακό υπομνηματισμό, γιατί αυτό που παρουσιάζει η Ρουμάνα φιλόλογος προς το παρόν είναι μια λιγότερο ή περισσότερο πιστή μεταγραφή του χειρόγραφου κώδικα, με όλες τις αβλεψίες, τις ιδιοτροπίες του γραφέα ή αντιγραφέα, τις ανακολουθίες στην ορθογραφία κτλ.· το εγχείρημα αυτό καθίσταται ακόμα επιτακτικότερο, γιατί το κείμενο βρίθει από ιδιωματισμούς, τουρκικές και βλαχικές λέξεις και εκφράσεις, που δυσχεραίνουν, σε ορισμένα σημεία ματαιώνουν, τη σωστή κατανόηση του κειμένου. Ωστόσο θα δοθεί εδώ μια πρώτη έκθεση του προβληματισμού, γιατί αν πράγματι πρόκειται για ένα

[1] Ο τόμος απαρτίζεται από τα εξής τμήματα: σ. 5 εκδοτικό σημείωμα στα ρουμανικά, σσ. 7-12 *Η δοκιμασμένη φιλία*, σσ. 13-110 *Το σαγανάκι της τρέλλας*, σσ. 111-116 μετάφραση στα ρουμανικά του αποσπάσματος του πεζογραφήματος, σσ. 117-213 ρουμανική μετάφραση της κωμωδίας, σσ. 214-223 ο επίλογος στα ρουμανικά, σσ. 224-234 ο επίλογος στα ελληνικά, σσ. 235-239 φωτογραφίες από το χειρόγραφο και μια φωτογραφία από αυτόγραφο του Ρήγα.

[2] Η κ. Chisacof έτυχε υποτροφίας ως νεοελληνίστρια υπότροφος του Ιδρύματος για έρευνες στην Ελλάδα.

δεύτερο θεατρικό έργο του Ρήγα, και μάλιστα πρωτότυπο, το πράγμα έχει ευρύτερη σημασία για τα νεοελληνικά γράμματα και το νεοελληνικό θέατρο.

Η οριστική έκδοση του έργου θα αργήσει εξαιτίας της κατάστασης, στην οποία βρίσκεται το κείμενο. Μια φιλολογική ή κριτική έκδοσή του θα είναι έργο δυσχερές, επίπονο και χρονοβόρο. Ωστόσο για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας υπέρ ή κατά της πατρότητας του Ρήγα φτάνουν, σε πρώτη φάση, τα στοιχεία που παραθέτει η εκδότρια στον επίλογο. Το θεώρημα της πατρότητας του Ρήγα στηρίζεται βασικά στα εξής επιχειρήματα:

1) στο εσώφυλλο του κώδικα (ms. nr.165 doss.1-4 της συλλογής «Bruckental» στο Arhivelor Statului της πόλης Sibiu στην Τρανσυλβανία),[3] που εντόπισε ο Andrei Pippidi κι έθεσε υπόψη της εκδότριας, υπάρχει η σημείωση στα γαλλικά: «Des papiers appartenant à monsieur Le Roy secritaire [sic] de M. le Prince Brancowan à Bukoreste [sic] pris en dêpot le 25 Juill [sic] 1786». Το σημείωμα αυτό οδήγησε τη μελετήτρια στο συμπέρασμα, πως το «Le Roy», που δεν τεκμηριώνεται ως όνομα εκείνη την εποχή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, πρέπει να σημαίνει «Ρήγας».[4] 2) Μια παλαιογραφική εξέταση και σύγκριση με αυτόγραφα του Ρήγα προσκόμισε ορισμένες ομοιότητες: στον τρόπο γραφής των «ο», «στ», «ων» και «είναι»· για το σκοπό της σύγκρισης παρατίθεται στο τέλος, εκτός από τις φωτογραφίες του κώδικα, και ένα αυτόγραφο του Ρήγα από το 1796.[5]

3) Στο έργο υπάρχει ένα πρόσωπο, αποκαλούμενο «Φεραρής», που είναι «κλουτσιάρης» («αξιωματικός που ασχολείτο με τον εφοδιασμό της ηγεμονικής αυλής») του Νικόλαου Μαυρογένη, του ηγεμόνα της Βλαχίας (1786-1790), στον οποίο εστιάζεται η ανελέητη σάτιρα του συγγραφέα της κωμωδίας. Η εκδότρια εκλαμβάνει το όνομα του «Φεραρή» ως νύξη για την πατρίδα του Ρήγα, «Φεραί», και το πρόσωπό του ως alter ego του συγγραφέα. Σε μιαν από τις ρήσεις του ο Φεραρής καυχιέται πως γνωρίζει «φραντζέζικα, λατινικά, ιταλικά, ελληνικά εξαίρετα, τουρκικά» και ότι είναι «εις την αριθμητική Βόλφιος, εις την γεωμετρία Αρχιμήδης, εις την φιλοσοφία ο Νέφτον, Λεϊμπνίτζις, και ο Καρτέσιος».[6] Η ανα-

[3] Τα στοιχεία του κώδικα αντλούμε από τη «Notă asupra ediţiei» πριν απο τα κείμενα (σ. 5), που δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά, αλλά υπάρχει μόνο στα ρουμανικά. Δυστυχώς δεν μαθαίνουμε επίσης, τι είναι η συλλογή «Bruckental» και τι άλλο περιέχουν τα dossiers αυτά και το ίδιο το χειρόγραφο.

[4] Δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον, πώς η εκδότρια φτάνει στο συμπέρασμα αυτό, αν και δεν μας φανερώνει τις πηγές της: «Με την εμπειρία αποκωδικοποιήσεων Ελληνικών Φαναριώτικων κειμένων αμέσως μετά την παραλαβή του κειμένου προσπάθησα να δω τι θα μπορούσε να σημαίνει το όνομα Le Roy μεταφρασμένο στα ελληνικά. Ήξερα ότι στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες δεν υπήρχε εκείνη την εποχή κανένα πρόσωπο με τέτοιο όνομα. Κατάλαβα γρήγορα ότι επρόκειτο για τον Ρήγα. Η συγκίνηση της στιγμής δεν υπήρξε μικρή όμως έγινε ακόμα μεγαλύτερη μετά από μία πρόχειρη παλαιογραφική ανάλυση που έκανα και στην οποία φυσικά εμβάθυνα αργότερα. Απόδειξε πολλά κοινά σημεία με τα φωτογραφικά αντίγραφα των χειρογράφων του Φεραίου. / Η σκέψη μου πέταξε αμέσως στην μοναδικότητα μιας τέτοιας στιγμής σε μια ολόκληρη καριέρα ενός ερευνητού εμπνέοντάς μου συνειρμούς σχεδόν μυστικιστικούς, ήταν ένα σήμα ενθάρρυνσης για να συνεχίσω μια δουλειά μοναχική, ίσως και μια μικρή ανταμοιβή για τους κόπους που είχα κάνει... Βρισκόμαστε αναμφίβολα μπροστά σε μια σημαντική ανακάλυψη από πολλές απόψεις...» (σ. 224, αποκατέστησα σιωπηλά τις αβλεψίες του κειμένου).

[5] σ. 239.

[6] Φεραρής: «*Σιωπήσε Ματιέ [προς τον πόρταρη] φραντζέζικα, λατινικά, ιταλικά, ελληνικά εξαίρετα [προς*

φορά στη μόρφωση αυτού του σκηνικού χαρακτήρα με το δηλωτικό όνομα, κατά την εκδότρια, του alter ego του Ρήγα, δηλώνει κατά την άποψή της πως «ο Ρήγας είχε συνείδηση της αξίας του».[7] 4) Η θεωρία του alter ego στηρίζεται και σε ένα άλλο σημείο, όπου ο Φεραρής αναφέρει τον ίδιο το Ρήγα ως «τζοκόϊ» («νεόπλουτο» στα ρουμανικά, κατά την εκδότρια), «γραμματέα της ηγεμονικής καγγελαρίας, τυπολάτρη και γι' αυτό αντιπαθητικό στους υφισταμένους».[8] 5) Ως επίχειρημα της πατρότητας του Ρήγα αναφέρεται επίσης πως οι «σκηνικές παραπομπές και τα σχόλια» γίνονται υποσελιδίως, όπως στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών* και σε άλλες μεταφράσεις του Ρήγα,[9] τέλος 6) τα πολλά «οχ» και «αχ» που συνηθίζει δήθεν ο Ρήγας.

Μια πρώτη κριτική εξέταση των επιχειρημάτων ως προς τη βασιμότητά τους, αλλά κυρίως η ανάγνωση του κειμένου της κωμωδίας μετριάζει τον αρχικό ενθουσιασμό, πως πράγματι έχουμε μπροστά μας ένα νέο κι αξιόλογο έργο του Ρήγα, ενώ μπορούν να προστεθούν και άλλα επιχειρήματα, που μάλλον δεν συνηγορούν υπέρ μιας απόδοσης του έργου στον Έλληνα εθνομάρτυρα ή προκαλούν προβληματισμούς ως προς την υπόσταση, τη σκοπιμότητα και αξία του έργου αυτού. Το

τους άρχοντας] τούρκικα δα αν ειπής, καθ' αυτό μουφτής· εις την αριθμητικήν Βόλφιος, εις την γεωμετρία Αρχιμήδης, εις την φιλοσοφίαν ο Νέβτον, Λεϊμπνίτζις και ο Καρτέσιος, το παπούτσι μου δεν είναι άξιοι να γυρίσουν εις την...» (σ. 28). Με τον Βόλφιο εννοείται ο Christian Wolff, καθηγητής στην Halle, που τα έργα του είχαν μεταφραστεί επανειλημμένως στους κύκλους της «Ελληνικής Ακαδημίας» στο Βουκουρέστι (A. CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 232 εξ. και pass.), με τον Λαϊμπνίτζι ο Γερμανός φιλόσοφος Gottfried Wilhelm Leibniz (σσ. 200 εξ. και pass.), που επίσης άσκησε σημαντική επίδραση στους κύκλους αυτούς. Καρτέσιος είναι ο γνωστός Γάλλος φιλόσοφος René Descartes (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σσ. 198 εξ. και pass.).

[7] Σε επόμενη ρήση ο Φεραρής καυχιέται επίσης για το εξής περιστατικό: *«Ματιέ θα σιωπήσης, ένας περιηγητής Ιταλός, φιλόσοφος ήλθε εις τα Θεραπειά να παρατηρήση την έκλειψιν της Αφροδίτης, εις του μακαρίτη του Σαμουήλ το σπίτι είμαστον, τον έκαμα οπού έχασε και τα όργανά του και τα γιαλιά του, και τα συστήματά του και όλα αυτά με λόγον, και με λόγον τόσον μεγάλον, όπου δεν τον άφινα να συντύχη...»* (σ. 28). Από αυτά τα δύο χωρία η εκδότρια συμπεραίνει: «Σε τι καταλήγουμε; Ότι ο Ρήγας είχε συνείδηση της αξίας του. Άρα ήταν ένας ιδιοφυής που ζούσε μια τραγωδία. Η ιδιοφυία δεν βρίσκει την θέση της παρ' όλο που δέχεται να κάνει κάθε συμβιβασμό. Είναι πολύ ανεκτικός με τον ηγεμόνα και θα ήθελε να του αφοσιωθεί με όλη του την καρδιά» (σ. 233). Για τον ισχυρισμό αυτό επιστρατεύεται το εξής χωρίο: *«Αυθέντη, εγώ πρώτον σκοπόν έθεσα το να θυσιάσω όλην μου την ανάπαυσιν διά το συμφέρον σας, όλες μου τες επιστήμες θέλω τες ανοίξω να τρέχουν ωσάν μουσαλούκια τζεσμεδών* [τουρκ. muşluc, κρουνοί, ρουμ. cişme, κρήνη]- *με αλλόκοτα νοήματα, και ταμπήρια* [τουρκ. tambu, στίχος], *οπού μήτε ήκουσαν έως τώρα οι προκομμενέστεροι μουντερίσηδες* [μουστερήδες; τουρκ. müşteri, πελάτης] *και ελπίζω να ευδοκιμήσω εις τον σκοπόν μου και να ευαρεστήσω τω ύψει της* [την υψηλότητά σου]» (σ. 42). Οι τουρκικές εκφράσεις απαιτούν υπομνηματισμό.

[8] σ. 225. Το σχετικό χωρίο έχει ως εξής: *«το τζοκόϊ ο Ρήγας ο γραμματικός, εστραβουμουτζούνιασε γιατί άρχισε τέσσερες φορές την μετάφραση, ήθαμεν ώς την μέση του φερμανίου, και πάλιν δεύτε προσκηνήσωμεν, το περισσότερον όμως οπού τον έγγιξε καθώς τον επαρατήρησα ήτον διατί να κάμωμεν τον Μιχαλβόδα άρωστον εις καιρόν οπού ήτον γέρος; Και να τον μανζηλεύσωμεν* [καθαιρέσουμε] *πλην εγώ εις την τετάρτην κόπιαν εσήκωσα αυτήν την σκανδαλώδη περίοδον με αυτό το στρατήγημα <...>. Στοχάσου αν εδόθη ελευθερία εις τέτοιους να συλλογιζωνται και να κριτικάρουν ιντερέσα ανθέντων· ως τόσον· αφ' ου τον εφοβέρησα κομμάτι πως και με το ζώρι θέλει γράψει, επερμαζώχθηκε και άρχισε δουλειά...»* (σ. 37).

[9] σ. 227.

πρώτο επιχείρημα της εκδότριας ενέχει ήδη μια σειρά από ερωτήματα, που απαιτούν λεπτομερειακή ανάπτυξη. Ας αρχίσουμε από το ερώτημα, αν το «Le Roy» πρέπει οπωσδήποτε να δηλώνει τον «Ρήγα»: Ρήγας είναι μικρό όνομα, όχι επίθετο· ως επίθετο ο Ρήγας χρησιμοποιεί πάντα το καταγωγικό «Βελεστινλής», ποτέ «Φεραίος». Στις ξενόγλωσσες πηγές Ρήγας αναφέρεται πάντα ως «Rhigas»· γιατί να είναι το «Le Roy» γαλλική μετάφραση του ελληνικού «Ρήγα»; Μπορεί να πρόκειται για κάποιο ψευδώνυμο ή συνθηματικό όνομα ανάμεσα στους Φαναριώτες, βογιάρους και γραμματείς και λογίους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, που δεν είναι δυνατό σήμερα πια να ταυτιστεί.

Ωστόσο υπάρχουν δύο σημεία στη σημείωση αυτή που από τη μια ενισχύουν την άποψη της εκδότριας, από την άλλη όμως περιπλέκουν το θέμα της απόδοσης του έργου στο Ρήγα: α) το ένα είναι ότι ο Le Roy προσδιορίζεται ως «secritaire de M. le Prince Brancowan à Bukoreste», β) το δεύτερο είναι η χρονολογική ένδειξη πως τα χαρτιά αυτά κατατέθηκαν στις 25 Ιουλίου 1786, που αποτελεί λοιπόν, αν είναι σωστή η σημείωση, έναν ασφαλή terminus ante quem για το έργο που μας ενδιαφέρει. Ας αρχίσουμε με το δεύτερο: τα ιστορικά συμφραζόμενα της σάτιρας εναντίον του Νικόλαου Μαυρογένη ως ηγεμόνα της Βλαχίας - το έργο περιγράφει την άφιξη του, τις πρώτες επαφές με τους ντόπιους βογιάρους, τις πρώτες διοικητικές του πράξεις μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, που ήταν γελοίες ή αρπακτικές ή και ηλίθιες- οδηγούν στο συμπέρασμα πως έχει γραφεί λίγο πριν απ' την ημερομηνία αυτή, γιατί ο Μαυρογένης, που ήταν πρωτύτερα διερμηνέας (δραγουμάνος) του τουρκικού στόλου και έμπιστος του αρχηγού του Χασάν πασά, ο οποίος τον προώθησε πραξικοπηματικά στην ηγεμονία της Βλαχίας, παρόλο που δεν ήταν Φαναριώτης, έρχεται το Μάιο του 1786 στη Βλαχία[10] και έχει στεφθεί στις 4 (15) Απριλίου 1786 στην Κωνσταντινούπολη ηγεμόνας της Βλαχίας,[11] πράγμα που σημαίνει πως η κωμωδία, που δεν έχει ολοκληρωθεί, πρέπει να έχει γραφεί το Μάιο ή και Ιούνιο ή στο πρώτο μισό του Ιουλίου του 1786. Δεν είναι γνωστό με ακρίβεια, πότε ο Ρήγας έρχεται στο Βουκουρέστι - πάντως πριν απ' το 1788 - και πότε ακριβώς διορίζεται γραμματέας του Μαυρογένη, θέση που θα έχει ώς το 1790, πριν αποκεφαλιστεί ο ηγεμόνας και ο ίδιος φύγει για τη Βιέννη.[12] Αλλά είτε πριν από το Μάιο/Ιούνιο του 1786 έχει αναλάβει τα κα-

[10] Κατά την εκδότρια τον Ιανουάριο του 1786 (σ. 227). Αλλά ο Γάλλος βιογράφος της οικογένειας Μαυρογένη Blancard αναφέρει σαφώς πως ο Μαυρογένης φτάνει το Μάιο του 1786 στο Βουκουρέστι (Th. BLANCARD, *Les Mavroyeni*, τόμ. 1-2, Paris 1909, τόμ. Α', σ. 213). Το βεβαιώνουν άλλωστε και ο Αθανάσιος ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ (*Τα μετά την Άλωσιν*, ανατύπωση Αθήνα 1972, σ. 648) και ο πατριάρχης Καλλίνικος Δ' σε χειρόγραφο σημείωμά του (Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ρήγας. Έρευνα, συναγωγή και μελέτη*, Αθήνα 1953, Βασική Βιβλιοθήκη 10, σσ. 24 εξ.)

[11] Διον. ΦΩΤΕΙΝΟΣ, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, τόμ. 1-3, εν Βιέννη 1818-1819, τόμ. Β', σ. 358, J. DALLAWAY, *Constantinople Ancient and Modern*, London 1797, σ. 47, E. HURMUZAKI, *Documente privitore la istoria Românilor*, τόμ. I-XXI, Bucuresti 1962 εξ., τόμ. IX, μέρος 2, σσ. 136 εξ., 140 εξ. Κατά τον ΚΟΜΝΗΝΟ, *Τα μετά την Άλωσιν*, ό.π., σ. 644 η στέψη έγινε στις 26 Μαρτίου 1786 (ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σσ. 24 εξ.).

[12] Α. ΝΙΚΑΡΟΥΣΗ, «Πότε ο Μαυρογένης προσέλαβε γραμματέα τον Ρήγαν;», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 9 (1926), σσ. 567-572· Α. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1964, σσ. 267 εξ., ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 20 εξ., Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 592 εξ. Για το ζήτημα υπάρχουν μια πληθώρα αλληλοαντικρουόμενων πηγών. Ο ΝΙΚΑΡΟΥΣΗΣ (ό.π.) πρώτος διορθώνει

θήκοντά του στη Βλαχία είτε μετά, και στις δύο περιπτώσεις είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς το Ρήγα συγγραφέα αυτής της ανελέητης σάτιρας εναντίον του Νικ. Μαυρογένη: αν έφτασε πριν, πώς, ως γραμματέας του, γράφει ένα τέτοιο λίβελο εναντίον του αφεντικού του και πηγαίνει το χειρόγραφο με κίνδυνο της ζωής του στην Τρανσυλβανία; Και αν έφτασε μετά, πώς από την Κωνσταντινούπολη, που ήταν γραμματέας του Αλέξανδρου Υψηλάντη, γράφει ένα έργο, που προϋποθέτει γνώσεις ανθρώπων και πραγμάτων επί τόπου, αφού δεν έχει πάει ποτέ στη Βλαχία;[13] Θα περίμενε κανείς, μια τέτοια σάτιρα να προέρχεται από τους κόλπους των θιγομένων, από τους Φαναριώτες ή πιο συγκεκριμένα από την οικογένεια των Σούτσων, επειδή πριν από το διορισμό του Μαυρογένη είχε καθαιρεθεί ο Μιχαήλ Σούτσος από το θρόνο της ηγεμονίας, ή από τους ντόπιους μπογιάρους, γραμματείς, λογίους κτλ...[14]

σφάλμα του Ι. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ (*Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Β', Αθήναι 1859, σ. 10), πως ο Μαυρογένης διορίζεται τον Ιούνιο του 1786 ηγεμόνας της Μολδαβίας. Οι χρονολογίες του ερχομού του Ρήγα στη Βλαχία ποικίλλουν, από το 1780 (ο Ρουμάνος ιστορικός A. Xenopol) ώς το 1790 που ισχυρίζεται ο Περραιβός (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 278 εξ.). Το 1788 σίγουρα μαρτυρείται ως ευκατάστατος στην πρωτεύουσα της Βλαχίας. «Πότε και υπό ποίας συνθήκας ο Ρήγας εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολιν διά να εγκατασταθή εις την Βλαχίαν, μένει ανεξακρίβωτον, διότι αι σχετικαί πηγαί είναι λίαν ασαφείς και αμφιβόλου κύρους» (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 278 εξ.). Το 1782 πάντως γίνεται γραμματέας του Αλέξανδρου Υψηλάντη (ΦΙΛΗΜΩΝ, ό.π., σ. 10), και η σύσταση προς το Μαυρογένη πρέπει να έχει γίνει διά πλαγίας οδού από αυτόν, γιατί ο Μαυρογένης βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Φαναριώτες (αυτό ισχυρίζονται στη συνέχεια του ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ, *Βιογραφία*, ό.π., σ. 9 και του ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, ό.π., σ. 10 και ο ΝΙΚΑΡΟΥΣΗΣ, ό.π., σσ. 58 εξ. και ο Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρήγας ο Βελεστινλής*, Αθήναι 1930, σ. 12). Ο Δασκαλάκης δεν πιστεύει, λόγω της έχθρας μεταξύ τους, σε μια τέτοια μεσολάβηση· σημειώνει σχετικά: «Λογικώτερον είναι να σκεφθώμεν, ότι ο Μαυρογένης, στερούμενος πάσης μορφώσεως, είχε κατά τας στιγμάς εκείνας ανάγκην ενός γραμματέως πολυγλώσσου, μορφωμένου και κεκτημένου πολιτικής και διοικητικής πείρας. Αν δε ο Ρήγας είχεν έως τότε υπηρετήσει Φαναριώτας, πάντως δεν ήτο Φαναριώτης και επομένως ήτο προτιμητέος άλλων ανηκόντων ή γεννηθέντων και τραφέντων εις το φαναριωτικόν περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως και των ηγεμονιών. Πόσον χρόνον παρέμειναν εις την υπηρεσίαν του Μαυρογένους ο Ρήγας δεν γνωρίζομεν...» (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ό.π., σ. 281)· όταν πάντως στις 1 Οκτωβρίου 1790 αποκεφαλίζεται ο Μαυρογένης, ο Ρήγας είναι ήδη γραμματέας του Μεγάλου Σερδάρη Χριστοδούλου Κιρλιάνου, φανατικού υποστηρικτή των Αυστριακών, που ο Ιωσήφ Β' του είχε δώσει τον τίτλο του Baron von Langenfeld, και από τον Ιούλιο του 1790 βρίσκεται ήδη στη Βιέννη. Αλλά αυτό δεν αφορά πια το χρόνο της συγγραφής της κωμωδίας. Παρ' ότι όλοι συμφωνούν πως το θέμα της χρονολόγησης του ερχομού του Ρήγα στη Βλαχία δεν ξεκαθαρίζεται εύκολα από τις πηγές (βλ. και Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ρήγας ο Φεραίος», *Ελληνική Δημιουργία* 6, 1η Μαΐου 1948, σσ. 389 εξ.), μερικοί προτείνουν το έτος 1786. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Οικονομίδη, που μεταφέρει συνήθως τις απόψεις των Ρουμάνων μελετητών: «Πότε ακριβώς ο Ρήγας μετέβη εις την Βλαχίαν παραμένει εισέτι άγνωστον. Πιθανώτατα η μετάβασις αύτη επραγματοποιήθη το 1786, ότε διωρίσθη ο Μαυρογένης ηγεμών της Μολδαβίας [=Βλαχίας]» (Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο Ρήγας Φεραίος εν Βλαχία», *Αθηνά* 53, 1949, σσ. 130-146, ιδίως σ. 130). Πάντως στο τέλος του 1786, όταν αναλαμβάνει ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος την ηγεμονία της Μολδαβίας (1777-78), ο Ρήγας είναι ήδη γραμματέας του Μαυρογένη. Ο Φιλήμων μάλιστα ισχυρίζεται πως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κατόρθωσε να «μπάση στην αυλή της Βλαχίας έναν έμπιστό του άνθρωπο» (ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 20, ΦΙΛΗΜΩΝ, ό.π., σσ. 10 εξ.). Έτσι καταλήγει και ο Βρανούσης, πως «θα πρέπει να ανέβηκε [στη Βλαχία] γύρω στα 1786» (ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 19).

[13] Επειδή λίγα πράγματα γνωρίζουμε τελικά για τις μετακινήσεις του Ρήγα στα Βαλκάνια, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα να έχει πάει νωρίτερα στη Βλαχία (βλ. την επόμενη υποσημείωση).

[14] Υπάρχει ακόμα και μια τρίτη περίπτωση: ο V. A. Urechia ισχυρίζεται πως ο Ρήγας ήταν ήδη από το

Ωστόσο το θέμα δεν φαίνεται τόσο απλό. Περιπλέκεται από ένα άλλο ζήτημα, μάλλον ιδεολογικής φύσεως ή προσλαμβανουσών παραστάσεων: πώς να φανταστούμε το Ρήγα, πρωτεργάτη της Επανάστασης, να υπηρετεί ένα αφεντικό, που εργαζόταν φανατικά για τα συμφέροντα της Υψηλής Πύλης; Μετά τη δραπέτευση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου τέλος του 1786 στη Ρωσία (γι' αυτό λέγεται «Φιραρής») και την αιχμαλωσία του νέου ηγεμόνα της Μολδαβίας, Αλέξανδρου Υψηλάντη, το 1788 από τους Αυστριακούς, ο Μαυρογένης καταλαμβάνει και την ηγεμονία της Μολδαβίας. Πώς εργάζεται ο οραματιστής της Ελληνικής Επανάστασης ως γραμματέας σ' έναν ευνοούμενο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο οποίος από περιφρονημένος «ταουσάνης» (νησιώτης) και δραγουμάνος του τουρκικού στόλου γίνεται μετά τη ρωσοαυστριακή εισβολή «σερασκέρης» (αρχιστράτηγος) όλου του τουρκικού στρατού; Οι Φαναριώτες τον θεωρούσαν πάντα σφετεριστή της ηγεμονίας και τον πολεμούσαν· ο Ρήγας ήταν πρωτύτερα (από το 1782) γραμματέας του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πόλη, γαλουχημένος και εκπαιδευμένος σε φαναριώτικο περιβάλλον. Ίσως πρέπει να απαλλαγούμε από κάποιες προκαταλήψεις ως προς την πρώιμη σταδιοδρομία του Ρήγα, γιατί εντέλει άλλαξε δύο φορές στρατόπεδο: από τους Φαναριώτες πήγε στον εχθρό τους, τον τουρκόφιλο και σφετεριστή Μαυρογένη (το 1786; πάντως πριν απ' το 1788) και από εκεί στους εχθρούς και των δύο, τον φιλοαυστριακό Κιρλιάνο («βαρώνο» von Langenfeld). Γραμματέας ήταν ένα επικερδές επάγγελμα και είχε σημαντική δύναμη και επιρροή. Ο Ρήγας δεν φαίνεται να δίσταζε να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες, που του προσέφερε η καριέρα του ως πολύγλωσσου και έμπειρου γραμματέα, και να υπηρετήσει διάφορους αφέντες, ανεξάρτητα από τα πολιτικά και εθνικά τους πιστεύω. Ωστόσο υπάρχει και ένα άλλο ενδεικτικό στοιχείο: ο Ρήγας έχει την εύνοια κι εμπιστοσύνη του Μαυρογένη, γι' αυτό τον έκανε και «καϊμακάμη» (διοικητή) της Κραϊόβας.[15] Ενώ οι παλαιότεροι βιογράφοι και σχολιαστές πίστευαν στην αυταπόδεικτη αφοσίωση του Ρήγα προς τον ηγεμόνα,[16] ο Βρανούσης ανακάλυψε στο χειρόγραφο του έργου *Φυσικής απάνθισμα* (Βιέννη 1790) μια σβησμένη παραπομπή, όπου ο Μαυρογένης αποκαλείται «έκτρωμα της ανθρωπίνης φύσεως και ανάξιος

1783 στη Βλαχία και δίδασκε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου. «L'assidu investigateur des archives roumaines, V. A. Urechia, affirme qu'en 1783, sous le règne de Michel Soutzo, Rhigas Velestinlis était professeur à Bucarest. V. A. Urechia n'indique pas la source documentaire de son affirmation, mais il ne fait pas de doute qu'il a trouvé cette information dans un document, qu'il a négligé de citer. L'affirmation de V. A. Urechia acquiert plus de force si on la corrobore par des sources grecques» (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 447, V. A. URECHIA, *Istoria scoalelor*, Bucuresti 1892-1901, 4 τόμ., τομ. Δ', σ. 63). Η πιθανότητα αυτή ωστόσο απαιτεί κάποια διασταύρωση πληροφοριών. Στην περίπτωση αυτή η δυνατότητα να είναι ο Ρήγας συγγραφέας του διαλογικού λιβέλου αυτού εξαρτάται από την ημερομηνία ανάληψης των καθηκόντων του ως γραμματέα του Μαυρογένη.

[15] Εκεί σώζει τον Πασβάντ Ογλού, τον μετέπειτα πασά του Βιδινίου κι αντάρτη ενάντια στην Υψηλή Πύλη, από βέβαιο θάνατο, στον οποίο τον είχε καταδικάσει ο Μαυρογένης. Θα είναι έκτοτε πιστός οπαδός του (για τη δράση του βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σσ. 446, 548, 608, 628 εξ.).

[16] ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρήγας*, ό.π., σ. 14, Π. ΜΑΓΙΑΚΟΣ, *Ρήγας Βελεστινλής ο Θεσσαλός*, Αθήνα 1935, σ. 29, BLANCARD, *Les Mavroyeni*, ό.π., και του ίδιου, *Quelques détails-additionels à la monographie des Mavroyeni*, Marseille 1921, ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ, ό.π., σ. 9. Ο ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ αφιερώνει ολόκληρη παράγραφο στο θέμα αυτό (ό.π., σσ. 24 εξ.).

ηγεμών»,[17] έκφραση που έχει παραλειφθεί στην τυπωμένη μορφή. Πότε αυτή η σημείωση γράφτηκε και πότε και γιατί σβήστηκε; Λογική θα ήταν η απάντηση: γράφτηκε όταν τερματίστηκε η συνεργασία του Ρήγα με τον πανίσχυρο τότε (1790) στρατάρχη των οθωμανικών δυνάμεων,[18] και σβήστηκε όταν, μετά την τουρκική πανωλεθρία στο Καλαφάτ, έχει πέσει (τον Ιούνιο του 1790) σε σουλτανική δυσμένεια και σε λίγο θα αποκεφαλιστεί (Οκτ. 1790), έχει δηλαδή εξαφανιστεί από το προσκήνιο της ιστορίας. Τα κείμενα της εποχής εν γένει περιγράφουν το Μαυρογένη με τα μελανότερα χρώματα.[19] Όμως άλλο είναι ένα σημείωμα των πέντε λέξεων σε μια υποσημείωση ενός, κατά τα άλλα, άσχετου εγχειριδίου, και άλλο μια ολόκληρη ανελέητη σάτιρα, που παραδίδεται στα χέρια των Αυστριακών.

Το ζήτημα όμως περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, γιατί ακριβώς σ' αυτό το ερώτημα - αν μπορούσε ο Ρήγας, όντας γραμματέας του Μαυρογένη, να γράψει έναν τέτοιο λίβελο, κι αν δεν ήταν ακόμη, τι κίνητρα θα είχε να κάνει κάτι τέτοιο - έρχεται τώρα και το δεύτερο επιχείρημα της εκδότριας, που ενισχύει την υποτιθέμενη ταυτότητα του Le Roy ως Ρήγα. Στη γαλλική σημείωση του χειρογράφου στο αρχείο του Sibiu προσδιορίζεται ο Le Roy ως γραμματέας του πρίγκιπα Brâncoveanu στο Βουκουρέστι. Πρόκειται για τον Γρηγόριο Brâncoveanu (+ 1834), μεγάλο «ban» (διοικητή, βοϊβόδα), επιφανή βογιάρο, φιλέλληνα και κάτοχο πολλών ελληνικών χειρογράφων,[20] Ρουμάνο μαθητή του Λάμπρου Φωτιάδη (1752-1805), καθηγητή στην «Ελληνική Ακαδημία», όπως και ο Δημήτριος Καταρτζής, που κατείχε διάφορα υψηλά αξιώματα στην αυλή της Βλαχίας και έγινε το 1810 πρώτος πρόεδρος της «Γραικοδακικής ή Ελληνοβλαχικής Φιλολογικής Εταιρείας».[21] Πράγματι μια σειρά από πηγές αναφέρουν πως ο Ρήγας υπηρέτησε ως γραμ-

[17] ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σσ. 24 εξ. και του ίδιου, *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, 2 τόμ., Αθήνα 1968 (Άπαντα των Νεοελληνικών Κλασσικών), τόμ. Α', σ. 250. Το χωρίο έχει ως εξής: «...*και μάλιστα του [εκτρώματος της ανθρωπίνης φύσεως και αναξίου] ηγεμόνος της Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένους*». Τα λόγια μέσα στις αγκύλες έχουν σβηστεί, αλλά διαβάζονται ακόμα καθαρά.

[18] Ποτέ πρωτύτερα ένας γκιαούρης δεν είχε αναλάβει το αξίωμα αυτό του αρχιστράτηγου της τουρκικής στρατιάς. Ο Ρήγας βέβαια ήρθε στη Βιέννη (Ιούλιο του 1790) με έτοιμα τα χειρόγραφα που θα τύπωνε εκεί.

[19] ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, ό.π., σ. 25 εξ. σημ. 3. Ωστόσο υπήρχαν και λόγιοι που εξύμνησαν τις πράξεις του, π.χ. ο Μανωλάκης ΠΕΡΣΙΑΝΟΣ, *Συνοπτική περίληψις των ηρωϊκών κατορθωμάτων του ...ηγεμόνος... Ιω. Νικολάου Μαυρογένη*, Εν Βουκουρεστίω 1789 (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σσ. 396 εξ.). Ο Μαυρογένης ασκούσε ιδιαίτερα αντιφαναριωτική πολιτική, με κάθε αυστηρότητα στη διοίκηση, κι εφάρμοσε εξ αρχής μια σειρά από σκληρά μέτρα· η συμπεριφορά του υπαγορευόταν σχεδόν πάντα από τις περιστάσεις και από την εξυπηρέτηση των προσωπικών του φιλοδοξιών και την επιθυμία εξασφάλισης των συμφερόντων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την οποία υπηρετούσε τυφλά. Με το κριτήριο αυτό πρόσφερε χωρίς φειδώ τις ευεργεσίες του και άλλοτε γινόταν εκδικητικός και βίαιος. Έτσι εξηγούνται και οι αντιφατικές κρίσεις των σύγχρονων και μεταγενέστερων βιογράφων του (*Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 6, σσ. 93 εξ.). Ο Ρήγας ήταν σαφώς στην ευνοούμενη πλευρά· ο Μαυρογένης πίστευε προφανώς στην αφοσίωση του γραμματέα του προς την Υψηλή Πύλη.

[20] CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σσ. 63-66, 456-468 και pass. Του αφιερώνει ένα φιλοσοφικό χειρόγραφο ο Νεόφυτος Δούκας (Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Νέος Ελληνομνήμων* 5, 1908, σ. 107 αρ. 119).

[21] ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σσ. 267 εξ. «Le grand "ban" Grégoire Brâncoveanu, traduira en grec du latin et publiera en 1808 l'œuvre philosophique d' Heineccius, *Eléments de logique, de philosophie et d'éthique*. Ce livre philosophique, que Jean Phournéos avait traduit en grec

ματέας του Γρηγορίου Brâncoveanu πριν γίνει γραμματέας του Μαυρογένη.[22] Ωστόσο παραμένουν πολλά ερωτηματικά και ως προς τη χρονολογία και τη διάρκεια αυτής της υπηρεσίας.[23] Ορισμένοι Ρουμάνοι ιστοριογράφοι έχουν αμφισβητήσει τη βασιμότητα των αναφορών αυτών.[24]

Όπως και να έχει το πράγμα, το ερώτημα, αν μεσολάβησε δηλαδή μεταξύ του ερχομού του στη Βλαχία και της ανάληψης των καθηκόντων του γραμματέα του Μαυρογένη και άλλη υπηρεσία σε εξελληνισμένη αριστοκρατική οικογένεια Ρουμάνων, παραμένει. Τι να υποθέσουμε, αν έχει δίκαιο η εκδότρια: ότι ο Ρήγας, γραμματέας είτε του Brâncoveanu είτε του Μαυρογένη γράφει το Μάιο ή Ιούνιο του 1786 ένα λίβελο εναντίον του μισητού τουρκόφιλου ηγεμόνα της Βλαχίας, με κίνδυνο να χάσει τη ζωή του, και φυγαδεύει το μισοτελειώμενο έργο, είτε προσωπικά είτε μέσω άλλου στο αρχείο του Sibiu (Hermannstadt), δηλαδή σε αυστριακό έδαφος (η Τρανσυλβανία ήταν μάλιστα χώρα του στέμματος της Αψβουργικής Μοναρχίας και διοικούνταν κατευθείαν από τη Βιέννη); Με ποια σκοπιμότητα γίνονται όλ' αυτά; Ετοιμαζόταν να γίνει και εκείνος «φιραρής», όχι όπως ο γνωστός φιραρής, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη Ρωσία, αλλά ακολουθώντας το Δούναβη προς τα πάνω, προς τη Δύση; Είναι πολλά τα ερωτηματικά που μένουν στην περίπτωση της εκδοχής της πατρότητας του Ρήγα. Άλλωστε η γαλλική διατύπωση «Des papiers appartenant à monsieur Le Roy» δεν δηλώνουν με σαφήνεια το συγγραφέα: απλώς ανάμεσα στα χαρτιά που ανήκουν στον Le Roy ήταν και η κωμωδία.

et avait enseigné à l' Académie de Jassy dès la seconde moitié du XVIIIe siècle, sera encore utile dans la première décennie du XIXe siècle. Il est probable que Brâncovenau a pensé à mettre ce manuel à la disposition des élèves des Académies princières sous la forme imprimée» (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 345)

[22] Από τις βιογραφίες που βρίσκονται πιο κοντά στα γεγονότα είναι αυτή του Α. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ, που δημοσίευσε στα γαλλικά στο *Dictionnaire Univ. hist. crit. et bibl.*, 9η έκδ., XIX (suppl.), Paris 1812, σσ. 464 εξ., όπου αναφέρεται ρητά ότι «επί μερικά έτη διετέλεσε γραμματεύς του πρώτου των βοϊβόδων Brungawano» (σε ελληνική μετάφραση Α. Δασκαλάκη, *Νέα Εστία* ΚΒ', 1937, σ. 1367 β). Το ίδιο ισχυρίζεται ο σύγχρονός του αυστηρός κριτής Μιχαήλ Περδικάρης (1766-1828): *«Και μην εν Βουκουρεστίω της Δακίας ποιούμενον τας διατριβάς καγώ κατ' αίσαν εκείσε παραγενόμενος τον άνδρα εγνώρισα παρά Βραγκοβάνω τω μεγάλω όντα τότε γραφέα»* (Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Άρθρα και λόγοι*, Αθήναι 1953, σ. 25).

[23] Τα «μερικά έτη» του Μουστοξύδη (βλ. παραπάνω) δύσκολα συμβιβάζονται με τα χρονολογικά δεδομένα, όσο αόριστα και αν παραμένουν αυτά. Ο Περραιβός γράφει: *«Μετά παρέλευσιν ολίγου χρόνου, ακούσας ο Ηγεμών ότι παρά τω μεγάλω Βραγκοβάνω υπάρχει τις γραμματεύς λόγιος, εζήτησε να τον λάβη ο ίδιος...»* (*Σύντομος βιογραφία*, ό.π., σ. 9). Η εκδοχή αυτή φαίνεται πιο λογική· εδώ αποκλείεται και η απίθανη μεσολάβηση του Αλέξ. Υψηλάντη. Ο Γρηγόριος έγινε στενός φίλος του Ρήγα. Ο νέος ηγεμόνας ακούει για τη φήμη του γραμματέα του πρώτου των βοϊβόδων, και ο Ρήγας δεν διστάζει να αρπάξει την ευκαιρία.

[24] Π.χ. ο EMIL VÎRTOSU, «Nou despre Riga Velestinul, premergatorul independenţei grecesti», Bucuresti 1946, extras din *Revista Istorica* XXXII, N-rele 1-12, Ian.-Dec. 1946, σ. 4. Σημειώνει σχετικά ο Οικονομίδης: «Κατά την μαρτυρίαν του Χρ. Περραιβού [*Σύντομος βιογραφία του Ρήγα*, Αθήναι 1860, σ. 9] ο Ρήγας υπηρέτησεν ως γραμματεύς παρά τη οικογενεία του Μανουήλ πατρός και Γρηγορίου υιού Μπραγκοβεάνου προτού αναλάβη καθήκοντα γραμματέως παρά τω Μαυρογένει. Ο τελευταίος περί Ρήγα ασχοληθείς Ρουμάνος ερευνητής Emil Vîrtosu αμφιβάλλει γράφων ότι από κανέν στοιχείον δεν προκύπτει ότι ο Ρήγας υπήρξε γραμματεύς του Γρηγορίου Μπραγκοβεάνου ή του ηγεμόνος της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσου, παρά την γνώμην πάντων των συγχρόνων και μεταγενεστέρων του Ρήγα βιογράφων» (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ό.π., σ. 132). Για το θέμα του Μιχαήλ Σούτσου θα επανέλθουμε.

Το δεύτερο επιχείρημα της κας Chisacof υπέρ της απόψεως, πως πρόκειται για αυτόγραφο του Ρήγα, απαιτεί περισσότερες αποδείξεις: τα γραφικά συμπλέγματα για το «ο» (κυρίως συγκρινόμενο με το ρητό «όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά» στην έκδοση του Βρανούση 1968), το «στ», «ων» και «είναι» δεν είναι ικανά να αποτελέσουν κάτι τέτοιο, γιατί τέτοιες «συντομογραφίες» υπάρχουν από τα βυζαντινά χρόνια. Οι φωτογραφίες του χειρογράφου και η μία φωτογραφία αυτόγραφου του Ρήγα από το 1796 δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα,[25] χρειάζονται περισσότερες φωτογραφίες. Άλλωστε μια πρόχειρη αντιβολή με άλλα χειρόγραφα της εποχής[26] πείθει, πως υπάρχουν και γραφές πολύ όμοιες με εκείνη του γραφέα της κωμωδίας. Επίσης, και να αποδειχτεί τελικά παλαιογραφικά, πως πρόκειται για αυτόγραφο του Ρήγα, δεν σημαίνει αναγκαστικά, πως είναι και συγγραφέας του έργου· γνωρίζουμε και άλλο αυτόγραφο, της πεζής μετάφρασης των *Ολυμπίων* με τον τίτλο *Ολυμπιάς*, που δεν είναι καθόλου βέβαιο, αν είναι έργο του ίδιου του Ρήγα.[27] Οπότε και η παλαιογραφική απόδειξη της γραφής του Ρήγα σχετική σημασία έχει για το θέμα της πατρότητας.

Το τρίτο επιχείρημα, πως ο «κλουτζιάρης» Φεραρής είναι το alter ego του ίδιου του Ρήγα, αποδεικνύεται διάτρητο με κάποια πιο εμπεριστατωμένη ανάγνωση του κειμένου: εν πρώτοις είναι πάνω από 60 ετών κι έχει μόνο τρία δόντια πια,[28] ως γραμματέας γνωρίζει γλώσσες[29] και έχει δυτική μόρφωση,[30] γνωρίζει καλά τα

[25] σσ. 236-239.

[26] Π.χ. στην CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σσ. XXVII-XXXVIII, XLIII-XLIV, XLVI, XLVIII-LII, LIV-LV, LXIII-LXVI, LXX-LXXI.

[27] Η μετάφραση προσγράφεται αβασάνιστα στο Ρήγα από τον εκδότη της, Δ. Καραχάλιο: Λ. Αστέρης (Δ. Καραχάλιος), *Ρήγα ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ (Φεραίου) Ολυμπίας, δράμα εις πράξεις τρεις, πρώτην φορά εκδεδομένον εκ του ανευρεθέντος αυτογράφου*. Τύπος Α.Ε.Β.Ε., Π. Γ. Μακρή & Σία, Αθήναι 1927 (επανέκδοση από τις εκδόσεις «Στοχαστή», *Ρήγα Βελεστινλή θεσσαλού Κείμενα. Πρόλογος - σημειώσεις Λουκάς Αξελός*, σσ. 112-164).

[28] *«Αυθέντη, εγώ δόντια διά τζάκισμα δεν έχω πλέον, επειδή και έπεσαν μονάχα τους, πλην όχι από το γήρας επειδή και μόλις είμαι εξήντα αλλά από το πολύ λακιρδί* [και λακριντί, από τουρκ. lakırdı, φλυαρία, κουβεντολόι]*· χτύπα, χτύπα, με την γλώσσαν μόνον τρία με έμειναν...* Μαυρογένης: *Χα, χα, χα λοιπόν δεν είσαι παλικάρι· άμε δα γράψε καϊμένε, και δείξε τίποτε παλικαριαίς με το κονδύλι καν.* Φεραρής: *Όσον κατά τούτο είμαι Βελλεροφόντης, τον Πήγασον καβαλικεύω. Δούλος σας αυθέντη»* (σ. 46). Το χωρίο άλλωστε φανερώνει καθαρά, πως είναι μορφωμένος αλλά και κωμικός.

[29] Στην πρώτη συνομιλία του «κλουτζιάρη» (η έκφραση από τα βουλγ. kliucar, ο κλειδοκράτορας) με τον «πορτάρη» Ματιό, καυχιέται (βλ. παραπάνω) πως γνωρίζει φραντζέζικα (γαλλικά), λατινικά, ιταλικά, ελληνικά και τουρκικά. Ο Ρήγας, κατά τη μαρτυρία σύγχρονων μ' αυτόν πηγών (*«Dieser Mann hat mit philologischen und politischen Kenntnissen, ausser der inländischen auch mit Französischer und Italiänischer Sprachkunde ausgerüstet, 6 Jahre lang die Türkischen Provinzen bereist»*, Joh. Christian von ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Halle 1797, σσ. 473 εξ., βλ. και N. CAMARIANO, «Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinlis», *Balcania* 1, 1938, σσ. 211-229), γνωρίζει τα γερμανικά, γαλλικά, ιταλικά, ως Έλληνας τα ελληνικά και ως γραμματέας Φαναριωτών φυσικά τα τουρκικά.

[30] Στο ίδιο χωρίο καυχιέται πως στην αριθμητική είναι «Βόλφιος», στη γεωμετρία Αρχιμήδης, στη φιλοσοφία «Νέβτον, Λεϊμπνίτζις και Καρτέσιος». Αυτές οι αναφορές παραπέμπουν άμεσα στις φιλοσοφικές ενασχολήσεις των φαναριωτικών κύκλων στο Βουκουρέστι: ο συνδυασμός Leibniz - Wolff - Baumeister (ο Christian Wolff ήταν εκείνος που συστηματοποίησε και εκλαΐκευσε τη φιλοσοφία του Leibniz, ο Baumeister ήταν μαθητής του) αντιπροσώπευε τότε το γερμανικό Διαφωτισμό (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 200). Η *Λογική* του Baumeister είχε μεταφραστεί από το 1781 (έκδοση 1799)· χαρακτηριστικό για το φιλοσοφικό ενδιαφέρον είναι πως ο Brâncovenau π.χ. είχε σχολιάσει,

πράγματα στην «Φράντζα»,[31] αλλά είναι κωμικός,[32] σε μερικά σημεία και σαφώς βλαξ.[33] Και κυρίως: το όνομά του δεν συνδέεται με τις αρχαίες «Φερές», γιατί ο ίδιος ο Ρήγας δεν χρησιμοποίησε ποτέ επώνυμο «Φεραίος», αλλά μάλλον με το «φιραρής» (δραπέτης, αυτόμολος)· μήπως πρόκειται για κανένα Φράγκο (Γάλλο), σαν τον Blancard, που έγραψε εγκώμια για το Μαυρογένη και τον συνέκρινε με το Ναπολέοντα, γραμματέας ή μεταφραστής ή άλλος αξιωματικός στην υπηρεσία του; Κρίνοντας από το ρόλο που παίζει ο σκηνικός αυτός χαρακτήρας μέσα στο έργο, υποθέτουμε πως πρόκειται για γελοιογραφία του προηγούμενου (πριν απ' το Ρήγα) γραμματέα/ μεταφραστή (ή άλλου αξιωματικού) του Μαυρογένη, που παρουσιάζεται με τα παραδοσιακά στοιχεία του κωμικού προσώπου από την ιταλική και γαλλική θεατρική παράδοση.

Με το πρόσωπο αυτό συνδέεται και το τέταρτο επιχείρημα, το οποίο αυτοαναιρείται στην κυριολεξία: σε μια από τις αρχικές ρήσεις ο Φεραρής αναφέρει και τον ίδιο το Ρήγα, άρα πώς μπορεί να είναι το alter ego του; Η προσεκτική ανάγνωση του χωρίου οδηγεί και σε άλλα συμπεράσματα από την εκδότρια:[34] ο Φεραρής

όπως και ο δάσκαλός του Φωτιάδης, τη *Λογική* του Βούλγαρη (1766) (CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 197), και μεταφράζει τη *Λογική* του Johann Gottlieb Heineccius (επίσης στο Halle όπως ο Wolff) (ό.π., σσ. 457, 607). Ωστόσο η κομπορρημοσύνη του Φεραρή για τις «φαουστικές» γνώσεις του έχει μιαν ισχυρή δόση κωμικότητας, γιατί ο Christian Wolff δεν έχει καμιά σχέση με τα μαθηματικά, αλλά είναι φιλόσοφος (συνεχιστής του Leibniz), ο Αρχιμήδης λίγη σχέση έχει με τη γεωμετρία, όπως και ο Newton με τη φιλοσοφία. Η σύγχυση αυτή υποδηλώνει το επιπόλαιο της μόρφωσής του.

[31] Βλ. τα εξής χωρία: «*εδώ τι γυρεύει προκοπή; αφ' ού από την Ευρώπην λείπει;*» (σ. 29), «*Τρέλλα αυθέντη, τρέλλα, μήτε εις την Φράντζα δεν είναι τόσον ζαπιτλήκι* [από το ρουμ. zâpâci, μουρλαίνω, ζουρλαίνω]» (σ. 64).

[32] Η ρήση, όπου καυχιέται για τις επιστήμες του, μοιάζει με τις συμβατικές καυχήσεις των dottore στην commedia erudita και την commedia dell' arte, όπως και το επεισόδιο με τον Ιταλό στην Κωνσταντινούπολη, που ήθελε να παρακολουθήσει την έκλειψη της Αφροδίτης [!] και τον αποστόμωσε με τους λόγους του.

[33] Στη σκηνή Β'ιζ' συλλαμβάνει τέσσερα άτομα, που παραβίασαν την απαγόρευση της νυχτερινής κυκλοφορίας, που είχε επιβάλει ο Μαυρογένης, τα δύο εκλαμβάνει για γυναίκες ενώ είναι άνδρες, μάλιστα με μουστάκι (στο σκοτάδι χάιδεψε το πηγούνι τους και το βρήκε μαλακό). Από την αρχική του ρήση διαφαίνεται πως εκτελεί και καθήκοντα χωροφύλακα ή αστυνομικού (σ. 87), καυχιέται πως δεν δωροδοκείται και αγρυπνεί όλη τη νύχτα. Ο Μαυρογένης τον ειρωνεύεται: «*Χα, χα, χα χα καϊμένε κλουτζιάρη εσύ ematoúφιασες* [από το ματώ, ματίζω;, η εκδότρια στη ρουμανική μετάφραση έχει «χάζεψες» σ. 191] *πλέον, αφ' ού δεν ημπορείς να διακρίνης άνδρα από γυναίκα, χρειάζει να λέγης πχια πως τα δόντια σου δεν έπεσαν από το γήρα· Πως είσαι πενήντα χρονών, και όχι εξηνταπέντε, και να πρετενδέρης* [αξιώνεις, απαιτείς, γαλλ. prétendre] *να υπανδρευθής*» (σσ. 87 εξ.). Το μοτίβο του γέρου ερωτύλου υπάρχει και αλλού, όπου ο Μαυρογένης του εκφράζει την εύνοιά του αλλά: «*Έλα εδώ κλουτζιάρη· ιδού οπού σε διορίζω να έχης την φροντίδα των μεκτουπιών* [τουρκ. mektup, γραπτό] *και καϊμέδων* [τουρκ. kyimet, λογαριασμός] *και να είσαι μεγαλύτερος επάνω εις τους άλλους οπού γράφουν τα τούρκικα, αγκαλά και από την Πόλη σε διώρισα, όμως εδώ σε κάμω μουκαρρέρι* [τουρκ. mucarer, ενν. άνθρωπο που παίρνει αποφάσεις]· *είσαι καλός άνθρωπος καϊμένε, πλην οι ιδέες σου σε χαλνούν, θέλεις να είσαι ο πρώτος πετεινός της χώρας, και όλοι να σε κάμνουν μπουντζιώρνο* [ιταλ. buon giorno]· *εγώ σε νοστιμεύομαι γιατί ακολουθείς τα νερά μου, και ινσαλάχ...*« (σ. 42). Διαφαίνεται σαφώς ο γελοίος χαρακτήρας του Φεραρή. Το χωρίο είναι και ένα παράδειγμα για το μεικτό ύφος του όλου κειμένου, που απαιτεί εκτενή σχολιασμό, για λέξεις, εκφράσεις, αξιώματα, πράγματα και πρόσωπα, που μένουν προς το παρόν εν πολλοίς αδιαφώτιστα ή αμφίβολα.

[34] «Μία από αυτές [τις λεπτομέρειες] είναι η αναφορά του συγγραφέα Ρήγα με την ιδιότητα του τζιοκοΐ («νεόπλουτος» στα ρουμανικά) γραμματέας της ηγεμονι-

έχει και καθήκοντα μεταφραστή κι ελέγχει τους γραφιάδες και συνεργάστηκε με το Ρήγα στην έκδοση ενός φιρμανιού για την μανζηλεία (έκπτωση, καθαίρεση) του Μιχαήλ Σούτσου για λόγους υγείας, μολονότι ο Ρήγας δεν πολυσυμφωνούσε με την απόφαση αυτή.[35] Η καθαίρεση του Μιχαήλ Βόδα έγινε τον Απρίλιο του 1786,[36] για να αναλάβει ο Μαυρογένης τα καθήκοντα του ηγεμόνα. Το γεμάτο υπονοούμενα κείμενο υποδηλώνει άλλωστε, ότι συχνά ο Φεραρής ως μεταφραστής και υπεύθυνος των εγγράφων και λογαριασμών επενέβη στους γραμματείς να αλλάξουν κάποια χωρία στα φιρμάνια.[37] Αν το χωρίο απηχεί πραγματικές καταστάσεις, κι αυτό φαίνεται να συμβαίνει στην προκείμενη περίπτωση, τότε ο Φεραρής - άγνωστο ποιο ιστορικό πρόσωπο αντιπροσωπεύει - είναι μεταφραστής στην ηγεμονική καγκελαρία, υπεύθυνος των εγγράφων και λογαριασμών και προϊστάμενος του Ρήγα, που εργάζεται εκεί ως γραμματέας· οι σχέσεις τους μάλιστα είναι τεταμένες, γιατί ο Ρήγας αρνείται να γράψει το φιρμάνι της καθαίρεσης του Μιχαήλ Βόδα από το θρόνο της Βλαχίας. Εκείνη την εποχή υποστηρίζει ακόμα την πλευρά των Φαναριωτών. Σε καμιά περίπτωση όμως ο Φεραρής δεν μπορεί να θεωρηθεί το alter ego του Ρήγα, πολύ περισσότερο είναι ένα «contra ego». Το χωρίο επίσης κάνει δύσκολη την αποδοχή του Ρήγα ως συγγραφέα της κωμωδίας· έστω κι αν παραδεχτούμε τη δυνατότητα να εκφράζει στο έργο έμμεσα την αντίθετη στάση του προς την καθαίρεση του Μιχαήλ Βόδα, πράγμα πολύ δύσκολο στη θέση του ως γραμματέα του Μαυρογένη, ο χαρακτηρισμός ciocoi (parvenu, τυχάρπαστος, αρχοντοχωριάτης) για τον εαυτό του δεν είναι πολύ κολακευτικός. Ίσως η αναφορά

κής καγγελαρίας, τυπολάτρης και γι' αυτό αντιπαθητικός στους υφισταμένους...» (σ. 225).

[35] *«Ιόφ, εκόπηκα, τακάτι* [tacco, ιταλ. τακούνι] *δεν με έμεινε πλέον, καϊμένε κλουτζιάρη, γράψε μεκτούπα* [τουρκ. mektup, έγγραφο], *μετάφρασε φερμάνια, και ύστερα να είσαι υπόχρεως να αντιγράψης και την μετάφρασίν σου, αυτό είναι πχιά έξω από τα όρια της ανθρώπινης διακρίσεως· το τζοκόϊ* [ρουμ. ciocoi, αριβίστας, νεόπλουτος, parvenu, αρχοντοχωριάτης, αρχοντίσκος, τζογλάνι] *ο Ρήγας ο γραμματικός, εστραβομουτζούνιασε γιατί άρχισα τέσσερες φορές την μετάφραση, ήλθαμεν ώς την μέση του φερμανίου, και πάλιν δεύτε προσκυνήσωμεν, το περισσότερον όμως οπού τον έγγιξε καθώς τον επαρατήρησα ήτον διατί να κάμωμεν τον Μιχαλβόδα άρρωστον εις καιρόν οπού ήτον γέρος; Και να τον μανζηλεύσωμεν πλην εγώ εις την τετάρτην κόπιαν σήκωσα αυτήν την σκανδαλώδη περίοδον με αυτό το στρατήγημα <...>. Στοχάσου αν εδόθη ελευθερία εις τέτοιους να συλλογίζωνται και να κριτικάρουν ιντερέσα αυθέντων· ως τόσον· αφ' ού τον εφοβέρησα κομμάτι πως και με το ζώρι θέλει γράψει, επερμαζώχθηκε και άρχισε δουλειά»* (σσ. 36 εξ. ομαλοποίησα σε ορισμένα σημεία την ορθογραφία και στίξη).

[36] Ο Μιχαήλ Σούτσος επέστρεψε στην ηγεμονία της Βλαχίας (1791-93), θα μετατεθεί ύστερα στη Μολδαβία (1793-95), για να ξαναγυρίσει μετά από μερικά χρόνια πάλι στο θρόνο της Βλαχίας (1801-1802). Κατά την επανάσταση του Πασβάντ Ογλού καταφεύγει στην Τρανσυλβανία, έπειτα γυρίζει στην Κωνσταντινούπολη, όπου πεθαίνει το 1803.

[37] Αυτό υποδηλώνει η συνέχεια του χωρίου αυτού: *«τώρα αυτά τα τζιοτζιούκια* [τζιτζίκια, τεμπέληδες] *οπού βλέπετε πως κάτι κάμνουν, αγωνίζοντας, στραβώνουν τον λαιμόν τους επάνω εις τον καϊμέ* [τουρκ. kaime, κατάλογος], *υπερμαχούν, ο κλουτζιάρης πάλιν θε να λάβη τον κόπον να τα σβύση, και να τους βάλη να γράψουν άλλα· αν έλειπε το άλας απ' την μέση τους (οπού νιώθετε πως είναι αυτός οπού συντυχαίνει) τα ανάλατα γραψίματά τους ήτον μόνον καλά διά παράθυρα, ας το ειπούν οι ίδιοι πως δεν είναι έτσι, και τότε θέλουν πάρει το χάπι, με όποιον σχήμα της λογικής και αν ορέγωνται, καταφατικώς, και αποφατικώς, ή εν μέρει καταφατικώς και αποφατικώς...»* (σ. 37). Στο τέλος το γυρίζει πάλι στην ανόητη λογιοσύνη του dottore· πάντως το χωρίο χρειάζεται εμπεριστατωμένη εξέταση για τις νύξεις που περιέχει. Μπορούμε να προχωρήσουμε ώς την ερμηνεία πως οι τεμπέληδες γραφιάδες υποστηρίζουν τους Φαναριώτες, ενώ ο μεταφραστής

της αντίθεσής του στην έκδοση του φιρμανιού της μανζηλείας του Φαναριώτη προκατόχου του θρόνου της Βλαχίας, τον έκανε να συμπεριλάβει το έργο στα χαρτιά του (κι ενδεχομένως να κάνει μια κόπια). Αλλά αυτές είναι καθαρές speculationes.

Το πέμπτο και έκτο επιχείρημα δεν απαιτούν ιδιαίτερη ανάπτυξη: η σημείωση σκηνικών οδηγιών ή και εξηγήσεων για τον αναγνώστη σε μορφή υποσημειώσεων αποτελεί παλαιά τυπογραφική πρακτική, αλλά βρίσκεται και στα χειρόγραφα.[38] Τα επιφωνήματα «αχ» κτλ. είναι χαρακτηριστικά του ύφους της littérature sentimentale, της αισθηματικής λογοτεχνίας εν γένει, όχι μόνο του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* του Ρήγα.

Ωστόσο υπάρχουν και κάποια άλλα ζητήματα σχετικά με την υποτιθέμενη πατρότητα του Ρήγα, που απαιτούν κάποια συζήτηση: το σατιρικό έργο για «έργα και ημέρας» του «εκτρώματος των ηγεμόνων» Νικολάου Μαυρογένη, του «αρπαστή του θρόνου της Βλαχίας», όπως κατονομάζεται στα «Του δράματος πρόσωπα»,[39] δεν έχει ολοκληρωθεί: αποτελείται από δύο πράξεις (12 και 28 σκηνών) χωρίς καμιά σκηνική οικονομία ή συνολική δραματουργική επεξεργασία, ενώ οι σημειώσεις περιεχομένου[40] αποδεικνύουν πως από το προσχεδιασμένο περιεχόμενο των επεισοδίων δεν λείπουν πια πολλά πράγματα. Ωστόσο υπάρχει μια διατάραξη της αλληλουχίας των σελίδων και επεισοδίων προς το τέλος,[41] καθώς και ολόκληρο κομμάτι του έργου (που προετοιμάζει κάποια απιστία της Δόμνας) που δεν μπορεί να ενταχθεί στην υπόθεση, όπως έχει. Ο τίτλος του έργου δεν είναι σταθερός: όπως μας πληροφορεί η εκδότρια, μέσα στο χειρόγραφο προτείνονται οι τίτλοι: *Το*

του Μαυρογένη και υπεύθυνος των εγγράφων και λογαριασμών τους αλλάζει τις σχετικές αποφάσεις και ασκεί αυθαίρετη διοικητική λογοκρισία; Η αναρρίχηση του Μαυρογένη στο θρόνο της Βλαχίας προκάλεσε την άμεση αλλά μάταιη αντίδραση των Φαναριωτών, που κατείχαν την ηγεμονία από το 1709. Αλλά τέτοια ζητήματα ερμηνείας μπορούν να αντιμετωπισθούν μόνο σε μια συνολική εξέταση του κειμένου, το οποίο κρύβει, εκ πρώτης όψεως, πάρα πολλές αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα της εποχής.

[38] Π.χ. στα χειρόγραφα της φαναριώτικης σάτιρας *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, που γράφτηκε ένα χρόνο πριν από το έργο αυτό (βλ. Γεώργιος Ν. ΣΟΥΤΣΟΣ, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*. Κωμωδία συντεθείσα εν έτει "αψπε": 1785. Σχολιασμένη έκδοση και συνοδευτική μελέτη: Φαναριώτικη κοινωνία *και* σάτιρα. Δημήτρης ΣΠΑΘΗΣ, Αθήνα 1995, σ. λε′· στη συνέχεια ΣΠΑΘΗΣ, ό.π.).

[39] Όπως δείχνει η φωτογραφία σ. 235, αρχικά ήταν γραμμένο: «αυθέντη της Βλαχίας» που σβήστηκε και γράφτηκε από πάνω «του αρπαστή του θρόνου» της Βλαχίας. Η έκφραση δείχνει ότι η κωμωδία ανήκει στις άμεσες αντιδράσεις των Φαναριωτών στην ενθρόνιση του Μαυρογένη.

[40] Σσ. 108 εξ., φ 59^{v}-60^{r}. Οι σημειώσεις της σελ. 110 που αντιστοιχούν στην αρχή του χειρογράφου (φ 13) πρέπει να έχουν τη θέση τους ακόμα πριν από το φ 14^{r}, όπου αρχίζει το πεζό κείμενο της *Δοκιμασμένης φιλίας* (ο τίτλος και το θέμα χαρακτηριστικά για την εποχή).

[41] Εν γένει το έργο ξεκινάει με το φ 16^{v} (στην ίδια σελίδα με το τέλος του διηγήματος), φαίνεται πως λείπει το φ 23^{v} (λευκό; κατά τις ενδείξεις που δίνει η εκδότρια), φ 26^{v}=26^{r} (αβλεψία της εκδότριας μάλλον), φ 27^{v} (σ. 35) πρέπει να τοποθετηθεί μετά το φ 25^{v} (το επιβάλλει το ίδιο το κείμενο), φ 43^{v} λείπει από αβλεψία (μόνο μισή σελίδα γραμμένη), από το φ 53^{r} είναι γραμμένες ελάχιστες σειρές, ενώ φ 53^{v} λείπει ως ένδειξη (λευκό;), στο φ 59^{r} (σ. 97) ακολουθεί στην έκδοση φ 7^{r}-11^{v} (9^{v} μάλλον λευκό) με σκηνές από το χαρέμι της Δόμνας, τον κωμικό υπηρέτη Απόστολο και την τέως ερωμένη του Σοφιά· μετά το φ 11^{v} (σ. 106) ακολουθεί στην έκδοση φ 5^{v} (σ. 107) απόσπασμα μιας συνομιλίας μεταξύ Δόμνας και Σοφιάς στο χαρέμι, που ίσως πρέπει να τοποθετηθεί πριν απ' το φ 7^{r}. Μετά ακολουθεί κανονικά φ 59^{v} και 60^{r} με τις σημειώσεις περιεχομένου. Η εκδότρια τοποθέτησε τις αποσπασματικές σκηνές αυτές στο τέλος, γιατί μόλις από τη σκηνή

φέσι της τρέλλας, Ο αντριάντας του Μαυρογένη, Το κάδρο του Μαυρογένη, Ο καθρέφτης του Μαυρογένη·[42] στη φωτογραφία της σχετικής σελίδας υπάρχει πάντως το «φέσι» σβησμένο κι από πάνω συμπληρωμένο το «σαγανάκι». Πρόκειται για νησιώτικη (τουρκική) έκφραση για την ξαφνική μπόρα και εμφανίζεται ανάμεσα στις αναπολήσεις του Μαυρογένη για τη θαλασσινή του ζωή στο Αιγαίο (ως δραγουμάνου του τουρκικού στόλου).[43]

Ένα από τα πιο σοβαρά και υπολογίσιμα προβλήματα είναι το ύφος του έργου, που με τίποτε δεν μοιάζει με κάτι που έχει γράψει ο Ρήγας. Οι τουρκικές και βλάχικες εκφράσεις και ρήσεις είναι απείρως περισσότερες από του αντίστοιχου σατιρικού διαλόγου, που έγραψε το 1785 ο Γεώργιος Σούτσος εναντίον του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (του Φιραρή).[44] Και εκείνος ο προσωπικός λίβελος σώζεται μόνο σε χειρόγραφα (είναι όμως τέσσερα και πρόκειται για ολοκληρωμένο έργο) και περιοριζόταν, στη χρήση και σκοπιμότητά του, για ανάγνωση στους φαναριώτικους κύκλους. Και εκείνο το έργο είναι άτεχνο, «ανήθικο», μονομερές, προκατειλημμένο, γεμάτο υβριστικές και σκατολογικές εκφράσεις, ωστόσο, όπως και το *Σαγανάκι*, σημαντικό ντοκουμέντο της εποχής.[45] Αυτό θα δείξει μια μελλοντική σχολιασμένη έκδοση.

Το δύο έργα συνδέουν μια σειρά από κοινά μοτίβα. Αινιγματικός, όπως αναφέρθηκε, παραμένει και ο τόπος όπου βρέθηκε το χειρόγραφο, σε αυστριακό έδαφος. Πάντως δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός της εκδότριας, ότι ο Ρήγας άφησε το χειρόγραφό του εκεί, όταν ταξίδευε προς τη Βιέννη, γιατί αυτό θα γίνει μόλις την άνοιξη του 1790, ενώ το χειρόγραφο κατατέθηκε στις 25 Ιουλίου 1786. Βεβαίως δεν αποκλείεται να το έχει κάνει ο Ρήγας και το 1786, γιατί ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε τελικά για τις μετακινήσεις του στα Βαλκάνια. Η έκφραση «από τα χαρτιά που ανήκουν στον Le Roy» του αρχειοθέτη δεν αποκλείει, η παράδοση να έχει πραγματοποιηθεί από κάποιον άλλο για λογαριασμό του Ρήγα· θα μπορούσαμε να φανταστούμε ενδε-

20 η Δόμνα Μαριώρα αρχίζει να παίζει κάποιο ρόλο στην υπόθεση. Από τις σημειώσεις περιεχομένου και επεισοδίων του τέλους του χειρογράφου δεν φαίνονται τα επεισόδια αυτά, αλλά ίσως και εκείνα είναι αποσπασματικά. Προετοιμάζεται πάντως μια ερωτική ιστορία μεταξύ της Δόμνας και κάποιου ξεπεσμένου νεαρού σπαθάρη που ξενοκοιμάται και βιάζει ντόπιες βλάχισσες, ακόμα και παντρεμένες.

[42] σ. 226.

[43] Σ' ένα κάδρο (βλ. τίτλο) ο Μαυρογένης έχει ζωγραφισμένο το Αιγαίο με καράβια και νησιά, για να νιώσει πως ταξιδεύει στη θάλασσα· κατά τα άλλα η Βλαχία είναι πλήξη γι' αυτόν. Στα συμφραζόμενα αυτά αναφέρεται και το «σαγανάκι». «... *όταν γυρίσω να ιδώ το κάδρον του* [scr. μου], *με όλον οπού είμαι στο καπινέτο μου με φαίνεται πως είμαι μπαρκαρισμένος μέσα του, και ταξιδεύω· διά να νοιώση κανένας την ηδονήν οπού αισθάνεται η ψυχή την ώραν οπού ο αέρας πρίμα φουσκώνει τα πανιά πρέπει να γεννηθή γγεμιτζής* [τουρκ. gemice, ναυτικός], *ειδέ αλλέως τίποτες δεν είναι δεν βλέπεις πως παίζουν τες λύρες του όσοι ανεβαίνουν το κατάστενον; εκείνο σημάδι χαράς είναι· μα, αληθινά η ζωή του ανθρώπου εις μίαν τρίχα στέκεται, όταν αρχινήσουν τα σαγανάκια, βάστα πχια καραβοκύρη...*» (σσ. 89 εξ., φ 54r-v).

[44] Το αποδεικνύει μια ματιά μόνο στο γλωσσάριο που παραθέτει ο Δημ. ΣΠΑΘΗΣ στην έκδοσή του (ό.π., σσ. 193-199), που δεν καλύπτει ούτε το εν δέκατο των ακατανόητων, για το σημερινό αναγνώστη, εκφράσεων που παρουσιάζει το *Σαγανάκι της τρέλας*.

[45] Οφείλεται στον ακαταπόνητο μόχθο του Δημ. Σπάθη το ότι «ξεκλείδωσε» τους πραγματολογικούς και προσωπογραφικούς θησαυρούς του έργου. Βλ. και τη βιβλιοκρισία μου, που άρχιζε χαρακτηριστικά: «Σπάνια ένα τόσο μέτριο (θεατρικό) κείμενο βρήκε μια τόσο φροντισμένη, από κάθε άποψη, έκδοση» (Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Παράβασις* 2, 1998, σσ. 213-217, ιδίως σ. 213). Ας ευχηθούμε και το *Σαγανάκι* να έχει την ίδια τύχη.

χομένως, πως με την ανάληψη των καθηκόντων του ως γραμματέα του Μαυρογένη ήθελε να ξεφορτωθεί έγγραφα και χαρτιά που θα μπορούσαν να παρεξηγηθούν και να τον ενοχοποιήσουν αν βρίσκονταν στην κατοχή του. Αλλά και με τέτοιους συλλογισμούς δεν ξεπερνούμε το στάδιο περισσότερο ή λιγότερο εύλογων εικασιών.

Το ίδιο το έργο, που φέρνει ορισμένα αχνά ίχνη της τεχνοτροπίας του Μολιέρου,[46] ξεκινάει με την άφιξη του Νικόλαου (ακόμα δεν αποκαλείται Μαυρογένης) στη βροχερή Ολτένιτζα στις όχθες του Δούναβη, όπου αντιμετωπίζει τους ντόπιους βογιάρους με υπεροψία·[47] ο Γραμματέας σε μονόλογό του τον αποκαλεί ήδη «τρελό, αμαθή, αγράμματο και κακαναθρεμμένο». Φέρεται αλλόκοτα στον κόσμο στο δρόμο, απομυζά τους βογιάρους, συνεχώς μιλάει για τα νησιά της «Άσπρης Θάλασσας» αντί να ασχολείται με τα προβλήματα του κόσμου, απαγορεύει τα γένια στους άρχοντες αν δεν έχουν πληρώσει το χαράτσι, η γυναίκα του, έγκλειστη στο χαρέμι, ετοιμάζεται να ξαναζωντανέψει ένα παλιό αμόρε της με ξεπεσμένο σπαθάρη, μάταια ο Γραμματέας και η Δόμνα προσπαθούν να τον συνετίσουν: απαγορεύει την κυκλοφορία τη νύχτα και ρίχνει κανονιές το βράδυ, επιστρατεύοντας όλο το πυροβολικό, μαζεύει γουρούνια στην αυλή του γιατί «προφυλάττουν από τα αστροπελέκια», παρά ταύτα αρχίζει να τα τουφεκίζει, ξεκινάει να ψήνει μόνος του κι αυτοπροσώπως ψωμί, το οποίο πουλάει χρυσάφι στον κόσμο, δικαστικές υποθέσεις λύνει αυθαίρετα προς το συμφέρον του, φέρνει στο παλάτι μια φτωχή τρελή τσιγγάνα να του τραγουδήσει και κάνει και λέει διάφορα αλλοπρόσαλλα· συμπεριφέρεται γενικώς αλλόκοτα και τυραννικά, απειλεί με εκτελέσεις και αποκεφαλισμούς και ικανοποιεί στο έπακρον τη φιλαργυρία του. Δίπλα στη σάτιρα αυτή, που καλύπτει τα τρία τέταρτα του έργου, υπάρχουν και οι διενέξεις ανάμεσα στο Ματιό και το Φεραρή, οι προσπάθειες του Γραμματέα και της Δόμνας να τον φέρουν στα λογικά του, η ερωτική ίντριγκα της Μαριώρας να σμίξει ξανά με τον αχαΐρευτο σπαθάρη της, του υπηρέτη Αποστόλη να πλησιάσει την τέως ερωμένη του Σοφιά. Ωστόσο ο δραματουργός δεν κατορθώνει να στήσει ένα αρχιτεκτονημένο δράμα, και το έργο, μισοτελειωμένο όπως είναι, παραμένει τελικά στο επίπεδο του προσωπικού λιβέλου και της κοινωνικής σάτιρας σε διαλογική μορφή.

Με αυτό το ανελέητο ύφος και την αισθητική οντότητα του προσωπικού λιβέλου εντάσσεται σε μιαν ολόκληρη παράδοση διαλογικών σατιρών, που σημειώνονται στους φαναριώτικους κύκλους και το Πατριαρχείο από τα τέλη του 17ου αιώνα ήδη και διατηρούνται ώς τα μέσα του 19ου: *Το Αχούρι* του Νεόφυτου ιερομόναχου, ηγούμενου του Αγίου Σάββα 1692,[48] *Κωμωδία αληθών συμβάντων* στα μέσα του 18ου αιώνα,[49] η ανέκδοτη πεζή κωμωδία *Έργα και καμώματα του ψευδοασκη-*

[46] Και στους χαρακτήρες, αλλά και στην τεχνική των διαλόγων. Π.χ. ο staccato διάλογος ανάμεσα στο Νικόλαο (Μαυρογένη) και τον Αλέξανδρο (σσ. 19 εξ.) σε μορφή ανάκρισης, όπου επαναλαμβάνει ο ερωτώμενος πάντα την ίδια απάντηση, αν και οι ερωτήσεις έχουν μεταστραφεί στο αντίθετο νόημα, τον οποίο παρομοιάζει η εκδότρια με «σταλινική ανάκριση» (σσ. 229 εξ.).

[47] Για την ανάδειξη της έλλειψης κάθε διπλωματικότητας επιστρατεύεται και το τέχνασμα της λεκτικής παρεξήγησης: ο «ισπράβνικος» Αλέξανδρος εκλαμβάνει το «λοστρόμο» ως «αστρονόμο», και αντίθετα ο Μαυρογένης το όνομα της πόλης «Ιλφόβι» ως «φόβου» (σ. 18).

[48] E. LEGRAND, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, Β΄ τόμ., Paris 1881, σσ. LXXIII-LXXXVI, 148-165.

[49] Ε. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Στηλιτευτικά κείμενα του ΙΗ΄ αιώνος», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 20 (1970), σσ. 181-194.

τού Αυξεντίου ή Αυξεντιανός μετανοημένος,[50] *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* του Γεωργίου Σούτσου 1785,[51] *Ο Χαρακτήρ της Βλαχίας* (1785-1820),[52] *Κωμωδία Νέα της Βλαχίας* (Απρίλιος 1820).[53] Άλλωστε στην ίδια φαναριώτικη παράδοση των προσωπικών επιθέσεων ανήκουν τα θεατρικά έργα *Κορακιστικά* του Ιακ. Ρίζου Νερουλού (1813),[54] *Επάνοδος ήτοι Το φανάρι του Διογένους* του Αγαπίου Χαπίπη (1816),[55] *Ο εφημεριδοφόβος* και *Η ερωτηματική οικογένεια* του Νερουλού (1837),[56] *Ο ατίθασσος ποιητής* του Αλεξ. Σούτσου (1843),[57] *Του Κουτρούλη ο γάμος* του Αλεξ. Ρίζου Ραγκαβή (1845)[58] κτλ. Συγγραφείς είναι πάντα οι ίδιοι οι Φαναριώτες (ή κληρικοί).

Οι ενστάσεις και επιφυλάξεις στην απόδοση του έργου στο Ρήγα συνοψίζονται λοιπόν στα εξής: στο ανοίκειο για το Ρήγα ύφος του ίδιου του έργου και στη θέση του ως γραμματέα του Μαυρογένη την εποχή εκείνη, όπου η συγγραφή ενός τέτοιου κειμένου θα μπορούσε να του στοιχίσει τη θέση του αλλά πιθανώς και τη ζωή του· από την άλλη μεριά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι το Le Roy του σημειώματος του αρχειοθέτη του Sibiu υποδηλώνει πράγματι τον Ρήγα· πώς βρέθηκε στα χαρτιά του, είναι σήμερα δύσκολο να το τεκμηριώσουμε, και αν πρόκειται για αυτόγραφο, για ποιον λόγο το αντέγραψε. Ωστόσο για μια οριστική απόφανση απαιτείται πρώτα και μια οριστική έκδοση του κειμένου με εκτεταμένο υπομνηματισμό για πρόσωπα και πράγματα που αναφέρονται ή υπαινίσσονται. Το έργο αποτελεί από μόνο του, ανεξάρτητα αν είναι του Ρήγα ή όχι, ένα σημαντικό ντοκουμέντο των ερίδων μεταξύ Φαναριωτών και Μαυρογένη και μπορεί, με τη ρητή αναφορά του ίδιου του Ρήγα, να χρησιμοποιηθεί για τη βιογραφία του και για την πνευματική ιστορία εν γένει της φαναριώτικης εποχής στη Ρουμανία.

[50] Θα την εκδώσει ο Ιωσήφ Βιβιλάκης. Βλ. Ι. ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ, *«Αυξεντιανός Μετανοημένος*. Μια πολιτική κωμωδία του 18ου αιώνα» στον τόμο: *Το ελληνικό Θέατρο από τον 17ο στον 20ό αιώνα*, Πρακτικά Α' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών-Ergo, Αθήνα 2002, σσ. 69-80.

[51] ΣΠΑΘΗΣ, ό.π., με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

[52] C. PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «La satire sociale-politique dans la littérature dramatique en langue grecque des Principautés (1784-1830)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 15 (1977), σσ. 75-92, ιδίως σσ. 83 εξ.

[53] Βλ. C. PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, ό.π., σσ. 83 εξ. και Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, *Αίμος* 5-6, έτος Γ' (1979), σσ. 27-64 (τα κείμενα). Βλ. επίσης A. TABAKI, *Le théâtre néohellénique: Génèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques.* 3 τόμ., Paris 1995, Thèse EHESS, σσ. 435 εξ., 437 εξ.

[54] Δ. ΓΚΙΝΗ-ΒΑΛ. ΜΕΞΑ: *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 1-3, εν Αθήναις, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών 1939, αρ. 770 (6674), Γ. ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ: *Αρχές του Νεοελληνικού Θεάτρου. Βιβλιογραφία των έντυπων εκδόσεων 1637-1879* Αθήνα 1996, Δρώμενα, παρ. 2, αρ. 132, Φ. ΗΛΙΟΥ: *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια.* Τόμος Α' 1801-1818, Αθήνα 1997, αρ. 1815.35.

[55] ΓΚΙΝΗΣ/ΜΕΞΑΣ, ό.π., αρ. 3123, ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, ό.π., αρ. 137, ΗΛΙΟΥ, ό.π., αρ. 1816.34.

[56] ΓΚΙΝΗΣ/ΜΕΞΑΣ, ό.π. αρ. 2806 και 2856, ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, ό.π., αρ. 130 και 140.

[57] ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, ό.π., αρ. 384. Ε.-Α. ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος. Η πολιτική και το θεάτρο,* Αθήνα 1997, σσ. 57-76.

[58] ΓΚΙΝΗΣ/ΜΕΞΑΣ, ό.π. αρ. 4259 (10798), ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, ό.π., αρ. 387.